

Lator Anna Luca¹

Politikai narratíva és nemi erőszak – a délszláv háború boszniai szakasza és az elméletek összecsapása

Kivonat

A tanulmány az 1990-es évek elején, a volt Jugoszlávia területén folyó fegyveres konfliktusok alatti nemi erőszak jellemzőit mutatja be. A háborús nemi erőszak jelenségének értelmezésén túl ismerteti a föderáció történelmi fordulópontjait és a háborúhoz vezető nacionalista politikai narratívákat. Ezt követően – elsősorban Bosznia-Hercegovinára fókuszálva – túlélők vallomásai alapján elemzi, hogy mindez hogyan jelent meg a szexuális erőszak elkövetése során. A tanulmány rövid kitérőt tesz a háború bosnyák–horvát, valamint a szerb–horvát szakaszára és eseteire. A kutatás célja annak bemutatása, hogy a politikai narratíva miként jelent meg a háborús nemi erőszak jellemzőiben, valamint ezzel egy időben a kutatás eredményeivel annak bizonyítása, hogy ezek a jellemzők odamutatnak, hogy nem lehetséges a háborús nemi erőszak jelenségének egyetlen, átfogó és minden esetre igaz elméletének elfogadása.

Kulcsszavak: etnikai tisztogatás, népirtás, háborús nemi erőszak, nacionalizmus, politikai narratíva

Abstract. Political Narrative and Sexual Violence. The Bosnian Phase of the Yugoslav Wars and Arguing the Theories

The article presents the characteristics of sexual violence during the Yugoslav Wars at the beginning of the 1990s. Towards the explanation of the phenomenon of conflict related sexual violence, it introduces the milestones of the history of the Federation and the power-based nationalistic narratives which had led to war. Then, with the main focus on Bosnia and Herzegovina, it analyzes survivors' testimonies, to demonstrate how the narratives appeared during the perpetration of rape. It briefly touches upon on cases of Bosniak-Croatian and Serb-Croatian phases of the war. The primary aim of the research is to highlight how political narratives and goals appeared in the characteristics of sexual violence. The results of the study shows why a general, and exclusive explanation of conflict related sexual violence is unacceptable.

Keywords: ethnic cleansing, genocide, conflict related sexual violence, nationalism, political narrative

Cikkre való hivatkozás / How to Cite this Article

Lator, Anna (2018). Politikai narratíva és nemi erőszak – a délszláv háború boszniai szakasza és az elméletek összecsapása. *Erdélyi Társadalom*, 16(2), 45–66. <https://doi.org/10.17177/77171.216>

¹ A szerző az Eötvös Loránd Tudományegyetem Interdiszciplináris Társadalomkutatások Doktori Programjának doktorandusza. E-mail: l.annaluca@gmail.com

A tanulmány ingyenesen letölthető a CEEOL-ról: <https://www.ceeol.com/search/journal-detail?id=928> és a GESIS adatbázisából: <http://www.da-ra.de/dara/search?lang=en&mdlang=en>.

A KUTATÁS KONTEXTUSA

2018-ban a Nobel-békedíjat Nadia Murad, jazidi–kurd származású emberi jogi aktivista, az Iszlám Állam által a nem muszlim lakosság ellen elkövetett nemi erőszak egyik túlélője és Denis Mukwege, a Kelet-Kongó területén tevékenykedő megszámlálhatatlan fegyveres csoport által elkövetett szexuális erőszak túlélőit kezelő nőgyógyász kapta (Siddique, 2018). Mindketten a háborús nemi erőszak felszámolásáért küzdenek, kitüntetésük azonban személyes fáradozásaikon túl a téma jelentőségének is szól, emellett ráirányítja a figyelmet arra is, hogy annak megfékezése nők és férfiak közös ügye.²

A háborús nemi erőszak, amely gyakorlatilag egyidős az emberek csoportjai közötti konfliktusokkal, minden körülmények között az egyik legkegyetlenebb formája a hadviselésnek. Nemtől, kortól, vallástól, származástól függetlenül emberiesség elleni bűncselekmény (ICC, 1998), amely súlyos nyomokat hagy mind az egyén, mind pedig a társadalom életében. Az 1970-es években megindult diskurzusnak a délszláv háborúban és Ruandában történt, a '90-es évek elején az egész világ döbbenetét kiváltó események adtak aktualitást. A tömeges és szisztematikus szexuális erőszakkal kutatók, újságírók és nemzetközi szervezetek dolgozói kezdtek foglalkozni, különböző megközelítési módokat alkalmazva. Számos tanulmány született a pszichológia, a jogtudomány és a politikatudomány területén, de a történettudomány, a szociológia, valamint ezek határterületei is képviseltetik magukat.

Az elemzések nagy része három területre fókuszál: a nemzetközi büntetőtörvényszék és az állami bíróságok működésére (OSCE, 2015; Henry, 2011); a háborús nemi erőszak elkövetésének általános elméleteire (Brownmiller, 1975; Leatherman, 2011; Seifert 1994, stb.); valamint a következményekre és a megbékélésre (Amnesty International, 2012; Clifford, 2008).³ A különböző konfliktusokban elkövetett nemi erőszak mintázatairól is fontos esettanulmányok születtek a témakörben (Isikozlu & Millard, 2010; Wood, 2008, 2009), mégis azt mondhatjuk, hogy arányuk egyelőre alulreprezentált. Pedig a szexuális erőszak jellemzői *konfliktusonként eltérőek*, még akkor is, ha azok elsöre nem egyértelműek, és még akkor is, ha az összehasonlított esetek számos ponton egyeznek. Bizonyos konfliktusokban kizárólag nők, míg más konfliktusokban nők és férfiak, lányok és fiúk válnak nemi erőszak áldozatává. Előfordul, hogy csak egy bizonyos vallási vagy etnikai csoport tagjai kerülnek veszélybe, de az is, hogy nem játszik jelentős szerepet az áldozatok származása. Van, hogy fegyverrel követik el a nemi erőszakot, egyedül vagy csoportosan, otthon vagy a nyílt utcán. Továbbá a kényszerprostitúció, a kényszerházasság

2 Jelen tanulmány a szerző doktori disszertációjának témafelvetését válaszolja.

3 Számos kutatás, amely a megbékélés (*reconciliation*) és gyógyulás (*healing*) témakörével foglalkozik, együttesen tárgyalja az igazságszolgáltatás és az egyén, illetve a társadalom gyógyulásának témakörét. Teszi ezt főként azért, mert, ahogy azt a túlélők legtöbbször maguk fogalmazzák meg, igazságszolgáltatás nélkül számukra nem létezik megbékélés (Bloomfield, 2003).

és a kényszerterhesség is a nemi erőszak megnyilvánulási formái. Mindezek miatt sokkal előremutatóbbnak tartom az egyes esetek önálló és részletekbe menő feltérképezését és elemzését – majd ezt követően a reflexiót az elméletekre –, mintsem egy általános magyarázat kialakítását és alkalmazását erre az összetett és gyakran eltérően előforduló jelenség minden esetére.

Ez a fajta elemzés segítségünkre van nemcsak a fent említett három témakör értelmező vizsgálatában, hanem abban is, hogy megértsük az adott konfliktus természetét, valamint hogy közelebb vigyen minket az esetleges megelőzési módokhoz. A tanulmány ezért elsősorban egy konfliktus egyetlen aspektusára koncentrál. Túlélők vallomásai alapján mutatja be, hogy a délszláv háborút megelőző, valamint a kialakulásához vezető, a történelmi sérelmek nyomán kialakult politikai narratíva miként jelent meg a nemi erőszak és annak körülményei során, ezzel bizonyítva, hogy az elsősorban a különböző szerb fegyveres egységek tagjai által a bosnyák nőkön elkövetett nemi erőszak a politikai célok, az etnikai tisztogatás eszközévé vált. A tanulmány rövid kitérőt tesz a délszláv háború szerb–horvát és bosnyák–horvát konfliktusai során elkövetett nemi erőszak ugyanezen aspektusára is.

A konfliktus horvátországi szakaszát nemcsak azért fontos megvizsgálni, mert annak krónikája jóval elmarad a nemzetközi diskurzusban Boszniához képest, hanem azért is, mert az események egymás melletti értelmezése szemléletesen mutatja be a konfliktus egyedi, máshol nem feltétlenül előforduló jellemzőit. Azokat a jellegzetességeket, amelyek a nemi erőszak jellegzetességeivé is váltak, és amelyek azt bizonyítják, hogy a háborús nemi erőszakot nem pusztán az általános elméletek mentén, hanem a háború sajátosságaival, annak céljaival együtt érdemes értelmezni. A tanulmány kizárólag a háborúhoz vezető eseményeket és magát a konfliktust dolgozza fel, a háború utáni békeépítést és az emlékezést a terjedelmi korlátok miatt nem. A választásom nem azért esett a délszláv háború boszniai szakaszára, mert ne született volna elegendő tanulmány róla, hanem sokkal inkább azért, mert alkalmasnak tartom arra, hogy a fent vázolt összefüggéseket feltárja.

A KUTATÁS MÓDSZEREI

A mintázatok feltérképezéséhez, valamint az összefüggések feltárásához a legmegfelelőbb eszköznek az tűnik, ha a konfliktus céljait és jellemzőit a szakirodalom alapján összevetjük a túlélők beszámolóival, vallomásaival. A téma érzékenysége miatt az utóbbihoz szükséges források hozzáférhetősége nem mindenhol azonos. A délszláv háború esetében nagyobb kihívás, mint például a ruandai népirtás kapcsán.⁴ Ez nem azt jelenti, hogy a helyi és nemzetközi szervezetek ne kezelték volna hasonló hangsúllyal a témát, az események leírását és a vallomások felvételét, de – főként angol nyelven – azok elérhetősége korlátozott. A Bosznia-Hercegovina területén

⁴ A tanulmány keretei nem teszik lehetővé a két ország közötti különbségek részletes bemutatását, de az számos beszámolóból és intézkedésből látható – anélkül, hogy az eszközöket minősíteném –, hogy Ruandában a népirtáshoz kapcsolódó események megjelenítése és feldolgozása állami segítséggel jóval intenzívebben folyik a mai napig, mint Bosznia-Hercegovinában. Talán ennek köszönhető, hogy a nemzetközi szervezetek igen nagy számú publikus adatbázist hoztak létre, többek közt a nemi erőszakot túlélő nők vallomásaiból is.

történt nemierőszak-beszámolók szórványosan elérhető újságcikkekben, dokumentumfilmekben, az *Internation Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia* (Volt Jugoszlávia Nemzetközi Büntetőtörvényszék, ICTY) peranyagaiban és könyvekben.

Jelen tanulmányhoz a könnyebb összevethetőség miatt bosznia-hercegovinai események kapcsán egyetlen forrásra támaszkodom, és az *I Begged Them to Kill Me* [Könyörögtem nekik, hogy öljenek meg] című, angolul 2000-ben a Centre for Investigation and Documentation kiadásában megjelent vallomásgyűjtemény interjút elemzem. Horvátország esetében pedig a 2014-ben megjelent *Sunny* című dokumentumfilm vallomásait vizsgálom (Zaklada Suncica/Sunny, 2014).⁵ Ezeket az adatokat az ICTY és az OSCE Mission to Bosnia térképének⁶ nemierőszak-esetekre vonatkozó adataival egészíttem ki.

A HÁBORÚS NEMI ERŐSZAK FOGALMI ÉS JOGI KERETEI

Ahogy a csoportközi konfliktusok mindig is jelen voltak az emberiség történetében (Csepeli, 2014), úgy a háborús nemi erőszak létezése is az emberek csoportjai között kialakuló konfliktusokkal azonos időre datálható. Az eseteket az irodalom és a művészet is megörökítette az utókor számára. Ezekből a „történetekből” tudjuk, hogy a nemi erőszak, többek között, a keresztes hadjáratok, Dzsingisz kán birodalomépítése, valamint az amerikai polgárháborúk során is megjelent (Lipták, 2010). Az újkori történetírás háborús nemierőszak-esetei közül (a mostanában egyre nagyobb nyilvánosságot kapó) zsidó nők elleni; a II. világháború után a vörös hadsereg és a felszabadító csapatok által elkövetett; a délszláv háború és a ruandai népirtás alatt, valamint az abból továbbterjedő kongói polgárháborúban végrehajtott atrocitások kaptak kiemelt figyelmet. Jelenleg a Közel-Keleten a jazidi–kurd nők ellen, illetve Mianmarban a rohingyák ellen elkövetett nemi erőszakra szóló híradásokkal találkozhatunk a legtöbbször. A különböző fegyveres konfliktusok során eltérő kontinenseken és országokban fiatalokat, időseket, nőket, férfiakat, gyerekeket, muszlimokat, buddhistákat, zsidókat és keresztényeket erőszakoltak meg. Ezen a ponton fontosnak tartom megemlíteni, hogy 1.) előfordulnak konfliktusok, háborúk, amelyekre nem jellemző a szexuális erőszak (Wood, 2008),⁷ 2.) a konfliktus intenzitása nem feltétlenül korrelál a szexuális erőszak előfordulásának intenzitásával, hiszen tudjuk például, hogy a holokauszt alatt is előfordult, mégsem olyan mértékben, mint ahogy a megsemmisítés üteme zajlott (Hedgepeth & Saidel, 2010).

A béke és háború idején elkövetett nemi erőszakra szóló diskurzust Susan Brownmiller 1975-ös, feminista irányzatot képviselő *Against our Will: Men, Women, Rape* [Akaratunk ellenére: férfiak, nők, nemi erőszak] című munkájával kezdte meg. Brownmiller amellett érvel, hogy a nemi erőszak nem más, mint a tudatos megfélemlítés eszköze a nők ellen, és a férfiak valójá-

5 Forrás: <https://www.youtube.com/watch?v=vMOddqLyl3M> (2018. szeptember 28.)

6 Organization for Security and Co-operation in Europe Mission to Bosnia and Herzegovina. BiH War Crimes Case Map. Forrás: <http://www.warcrimesmap.ba/> (2017. december 15.)

7 Ez nem azt jelenti, hogy egyáltalán nem fordul elő, csupán azt, hogy jóval alacsonyabb számban, mint más esetekben.

ban akkor követnek el nemi erőszakot, amikor arra lehetőségük nyílik. Elméletét évtizedekkel később kezdték kritizálni, többek közt az evolucionisták, illetve a szexuális erőszakot mint a háborús stratégia elméletét képviselők (Lipták, 2010). Ruth Seifert 1994-es *War and Rape: A Preliminary Analyses* [Háború és nemi erőszak. Előzetes elemzés] című könyve szintén nagy visszhangot kapott, sokat idézett leírássá vált. Művében azt állítja, hogy „a nemi erőszak nem a szexualitás agresszív megnyilvánulása, hanem az agresszió szexuális megnyilvánulása” (Seifert, 1994: 55). Másrészt kiemeli, hogy számos társadalomban a nők a társadalom szociokulturális összetartó erői, ezért az ellenük elkövetett nemi erőszak hatékony fegyver egy nemzet kohéziójának és kultúrájának lerombolásához. Mindezek tükrében Seifert a háborús nemi erőszak öt „funkcióját” sorolja fel: 1.) a nemi erőszak együtt jár a háború szabályaival; 2.) kettős kommunikációs funkciókat lát el: üzenet az ellenség számára, hogy nem tudja megvédeni saját tagjait, illetve üzenet a saját csoportnak a lojalitásról; 3.) lerombolja a társadalom szociokulturális összetartó erejét; 4.) extrém gyűlölet a nőkkel szemben (ezt cáfolták a legtöbben); 5.) háborús fegyver (Seifert, 1994).

Az elmúlt évtizedekben a legerősebb elméletnek a nemi erőszak mint háborús fegyver-elképzelés látszik, a nemzetközi szervezetek is általában ebben a kontextusban interpretálják az eseményeket. Többen azonban felhívják a figyelmet arra, hogy ez a meghatározás könnyen vezethet minket arra az álláspontra, hogy ezt a fegyvert kizárólag a politikusok és katonai vezetők kezében képzeljük el, és ezzel egy időben figyelmen kívül hagyjuk a nők és férfiak társadalmi struktúra által meghatározott viszonyát (Pető, 2015). Inger Skjelsbaek 2001-ben száznegyven, a '90-es évek eseményei óta megjelent tanulmányt elemez, amiből az látható, hogy létezik ezek kombinációja, amely úgy tűnik, kielégítően összetett módon értelmezi a háborús nemi erőszakot, és maga is a többoldalú megközelítés mellett érvel.

Skjelsbaek három fő kategóriába sorolja, és ezeknek megfelelően elemzi a háborús nemi erőszak elméleteit. Az első az *Esszencializmus*, amely nagyjából Susan Brownmiller (1975) elméletével egyezik, és azon az állásponton alapszik, hogy a társadalomban alapvetően uralkodó, a nők és férfiak közötti egyenlőtlenség háború idején felerősödik, és nemi erőszakban manifesztálódik. Amikor a katonák (férfiak) dominanciájukat, harciasságukat bizonyítják vele, bármelyik nő célponttá válhat. A háborús övezetben megváltoznak a szabályok, a nemi szerepek közötti eltérések pedig hangsúlyozódnak, a katonának, a hazát szolgáló, erős férfinak pedig könyörtelennek kell lennie.

Skjelsbaek azonban egyértelműen és lényeglátóan rámutat az elmélet súlyos gyengeségeire: 1.) Egyáltalán nem ad magyarázatot arra, hogy mi alapján válik egy nő nemi erőszak áldozatává, nem veszi figyelembe az etnikai/vallási/politikai tényezőket, hovatartozást; 2.) A férfiakat agresszív, az ösztöneiken uralkodni képtelen, állatias viselkedéssel bíró emberekként állítja be; 3.) Nem veszi figyelembe, hogy férfiak is válhatnak nemi erőszak áldozatává. A *Strukturalista* leírás már jóval összetettebben elemzi a nemek közötti hierarchia, valamint az etnikai/vallási/politikai tényezők szerepét a háborús nemi erőszakban. Azt állítja, a háborús nemi erőszak nem pusztán a férfi uralma a nő felett, hanem a domináns (etnikai, vallási stb.) csoporthoz tartozó férfi uralma a kisebbségi csoport nőtagjai felett. Az elmélet képviselői ezzel magyarázzák, hogy miért válnak egyes nők áldozattá, míg mások nem. Skjelsbaek a *The Human Rights Watch. Global Report on Women's Human Rights* (Thomas, 1995) tanulmányra, amely Bosznia-Hercegovina, Szomália, Haiti, Kashmir és Peru, valamint a ruandai népiirtást elemző *Human Rights Watch*.

Shattered Lives. Sexual Violence during the Rwandan Genocide and its Aftermath (Nowrojee, 1996) című jelentésre hivatkozik. Mindkettőben azt mutatják be a szerzők, hogy a nemi erőszak konfliktus idején stratégiai funkciót lát el, és eszközként szolgál bizonyos katonai és politikai célok eléréséhez. Ebben az érvrendszerben, amelyben úgy tűnik, hogy a háborús nemi erőszakot fegyverként használják, felmerül a kérdés, hogy miért pont ezt az eszközt választják az elkövetők.

Skjelsbaek Bernardot (1994) is példaként hozza, aki felsorolja, hogy a háborús nemi erőszaknak milyen politikai motivációi lehetnek. Több más mellett említi, hogy demoralizálja az ellenséget, felbomlasztja a társadalmat; traumát okoz és hozzájárul az ellenség pszichológiai megsemmisítéséhez, hozzájárul az etnikai tisztogatáshoz azzal, hogy növeli a kényszert a menekülésre, valamint azzal mér csapást egy csoportra, hogy egy szimbolikus jelentőségű értékét pusztítja el. Ezek az állítások pedig összecsengenek Seifert (1994) megállapításaival is. Skjelsbaek azonban ezzel az elmélettel kapcsolatban is megfogalmaz pár kritikát. Egyrészt ez az értelmezés sem magyarázza, hogy nők (vagy a férfiak miért nem válnak) miért válnak nemi erőszak áldozatává, másrészt a női méltóságot olyan fogalomként tárgyalja, mintha azt kizárólag a férfi adhatná és vehetné el. Skjelsbaek végül a harmadik, társadalmi konstrukcionista elmélet mellett teszi le a voksát. Ez a magyarázat az első kettő értelmezést gondolja tovább és alkot belőle egy harmadikat. Elismeri, hogy a nők háború idején vallási hovatartozástól függetlenül nagyobb eséllyel válnak nemi erőszaknak áldozatává, de azt is, hogy etnikai, vallási, politikai hovatartozásuk szintén befolyásolja, hogy mekkora eséllyel válnak nemi erőszak áldozatává.

Az elmélet képviselői továbbá amellet érvelnek, hogy a nemi szerepek cselekvés, nem pedig biológia függvénye. A férfiakat így azzal emeli be logikájába, hogy ők azzal a motivációval válnak nemi erőszak áldozatává, hogy az elkövetők „feminizálják”, megfosztják maskulinitásuktól őket. Mindezt összefoglalva azt mondhatjuk a szociális konstrukcionista elméletéről, hogy háborús övezetben a nemi erőszak áldozata mind nemi, mind etnikai/vallási/politikai szempontból feminizálva van, mint ahogy az elkövető mind nemével, mind etnikai, vallási, politikai hovatartozásával az erővel van felvértezve, és így maskulinizálva. Mindezekhez Elisabeth Jean Wood 2014-es tanulmányában igen lényeglátóan hozzáteszi, hogy egyik általános elmélet sem ad magyarázatot arra, hogy egyes fegyveres csoportok miért követnek el háború idején nemi erőszakot, míg mások nem. Wood felhívja a figyelmet arra, hogy *a különböző elméletek képviselői kizárólag egy oldalról elemzik* a háborús nemi erőszakot, és arra keresik a választ, hogy miért fordul elő, arra már nem, hogy milyen esetekben nem fordul elő. Wood elismeri, hogy egyes elméletek igazak bizonyos esetekre, de hangsúlyozza, hogy eddig nem született olyan elmélet, amelyik minden konfliktus eseményeit átfogóan megmagyarázná. Tanulmánya végén továbbá azt is hozzáteszi, hogy a mai napig rengeteg kérdés megválaszolatlan a háborús nemi erőszakkal kapcsolatban, ezért az egyes konfliktusok és fegyveres csoportok további kutatására van szükség (Wood, 2014).

Az elméletek összecsapásából és a szakirodalom sokszínűségéből is látszik, hogy *a háborús nemi erőszak komplex jelenség*, amelynek kialakulásában többek közt az érintett társadalmak strukturális berendezkedése, normarendszere, a fegyveres csoportokon belüli viszonyok, a politikai hatalom narratívája, de még a gazdaság is szerepet játszik. A tanulmányomban Wood meglátásaira támaszkodva a délszláv konfliktus alatti nemi erőszak egyediségét, sajátosságait vizsgálom – mert annak egyik motivációja hangsúlyosan megmutatkozott –, és vonok le követ-

keztetéseket. A délszláv háborúban egyértelműen nem „opportunistá” nemi erőszakról volt szó, és nem is „pusztán” a társadalmi struktúra megerősítésére, hanem a nacionalista eszmék égése alatt az etnikai tisztogatás eszközeként használták. Jelen elemzés során ezért azokat a jellegzetességeket keresem, amelyekben megmutatkozik a konfliktus politikai narratívája. A vallomásokon keresztül elsősorban az etnikai/vallási/politikai motivációkat mutatom be, más (például a férfiak megerőszkolásának) motivációira itt nem térek ki.

A Nemzetközi Büntetőbíróság 1998-as Római statútumában az emberiség elleni bűncselekménye közé sorolja az alábbiakat: „Nemi erőszak, szexuális rabszolgaság, kényszer-prostitúció, kényszersterilizálás, és a szexuális erőszak minden egyéb formája” (ICC, 1998: 4–7. cikk g) bekezdés). Az alapdokumentum 2000-es, ezek meghatározását is tartalmazó melléklete, a nemi erőszak leírásában az elkövetőt és a behatolás tényét (nemi szervvel vagy bármilyen egyéb eszközzel) állítja középpontba, míg a szexuális erőszakot ennél tágabb fogalomként az alábbiak szerint értelmezi 7. cikkében:

„Az elkövető szexuális jellegű cselekményt követett el egy vagy több személy ellen vagy arra kényszerített egy vagy több személyt, hogy szexuális jellegű cselekményben vegyen részt. A támadást erővel, kényszerrel vagy olyan fenyegetéssel követték el, mint: az adott személy vagy más személy elleni erőszaktól való félelem, a bebörtönzés, a pszichológiai nyomás vagy a hatalommal való visszaélés, a környezetből fakadó előnyök kihasználása; vagy a támadást olyan személy ellen követték el, aki nem tudja őszinte beleegyezését adni” (PCNICC, 2000: 14).

A kutatásom során a *szexuális erőszak* jelentését használom, mert sokkal pontosabban írja le az események végeláthatatlan variációit, amelyekkel találkoztam, a tanulmányban azonban a nemi erőszak kifejezést szinonimaként használom.

Bár a boszniai – és a ruandai – esetekben is bizonyítást nyert a nemi erőszak tömeges (*widespread*) és szisztematikus (*systematic*) jellege, ezeket a kifejezéseket leginkább körülírni, mintsem definiálni lehet. A meghatározásokban nemzetközi büntetőbíróságok esetjogaira tudunk támaszkodni. A *tömeges* meghatározása az ICTY működése során az ügyész kontra Blaskic ügyben: „A tömeges/széles körű jellegzetességek az elkövetett cselekmények skálájára és az áldozatok számára utalnak” (HRW, 2004). A széles körű meghatározása az ügyész kontra Kunarac-, Kovac- és Vokovic-ügyben: „A bűncselekmények mintázata – azaz a bűnelkövetés rendszeres, nem véletlenszerű ismétlése – egyenértékű a szisztematikus előfordulással” (HRW, 2004). Az ICTR továbbá, működése során megalkotta a népirtó nemi erőszak (*genocidal rape*) kifejezést is, amikor Catharine A. MacKinnon nemzetközi jogász az ICTR működéséről szóló 2007-es konferencia egyik résztvevője, Anne-Marie de Brouwer és Sandra Ka Hon Chu *The Man Who Killed Me. Rwandan Survivors of Sexual Violence* [A férfi, aki engem megölt. Szexuális erőszak ruandai túlélői] (2009) című könyvében így fogalmaz:

„Ez nem kontrollvesztett nemi erőszak. Ez tudatos nemi erőszak. Nemi erőszak a halálba kergetésért, a mézárulásért, a gyilkosságért és azért, hogy az áldozat a saját halálát kívánja. Nemi erőszak az elkergetés eszközeként, hogy az üldözöttek elhagyják otthonaikat és soha ne akarjanak visszatérni. Nemi erőszak azért, hogy mindenki lássa, hallja és elmondják másoknak: nemi erőszak a látványosságért. Nemi erőszak azért,

hogy léket üssön a közösségen, hogy darabokra zúzza a társadalmat és elpusztítsa az embereket. Ez népiertő nemi erőszak” (de Brouwer & Ka Hon Chu, 2009: 154, a szerző fordítása).

A MAI BOSZNIA-HERCEGOVINA, HORVÁTORSZÁG ÉS SZERBIA TÖRTÉNELMI KÖRNYEZETE

A délszláv konfliktus és a nemi erőszak jellemzőinek megértéséhez szükségszerű röviden áttekinteni Bosznia-Hercegovina és a térség évezredes együttélését és ellentéteit, hiszen az értelmezéskor kiemelt szerepet kap a történelmi múlt. A mai Bosznia-Hercegovina, Horvátország és Szerbia területére a 6–7. század környékén érkező szlávok a 11. századra államokká alakultak, majd az azt követő évszázadokban folyamatosan változó határokkal működtek. Az 1400-as évektől kezdődő és egészen a 19. századik tartó török hódoltság vége felé megjelent a nagyszerb elképzelés és az illirizmus. Utóbbi képviselői horvát dominanciájú délszláv egységről álmodtak, a szerbek pedig az egykori nagy-szerb cárságot idealizálták. A délszláv egység végül hivatalos formában először 1918-ban alakult meg, amikor Belgrádban, Sándor király vezetésével, létrejött a Szerb–Horvát–Szlovén Állam. A később királysággá alakuló és számos nemzetiséget, vallást és etnikumot magában foglaló formáció azonban már akkor belső feszültségekkel küzdött. A szerb túlsúlyú vezetés ráadásul – a balkáni háborúkban elszenvedett veszteségei miatt – továbbra is csak saját domináns pozícióját tartotta egyedül elfogadhatónak.

1928-ban Sándor király diktatúrát vezet be (Törő, 2015) és a következő évtizedben már megmutatkoztak szakadások, a második világháborút megelőzően évtizedben pedig ismét erősödnek a nacionalista eszmék. A szigorú intézkedésekre válaszként megalakult a horvát függetlenedést szorgalmazó horvát usztasa mozgalom, valamint a szerb csetnik mozgalom, mindkettő az etnikai tisztogatás eszközeivel dolgozik. Az ezen eszmék ellenpontjaként alakuló, Josip Broz Tito által vezetett jugoszláv partizánok 1945-re komoly bázist hoznak létre, és kikiáltják a Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaságot. Később, a gazdaságon jelentkező repedésekkel egy időben a nacionalista hangok is újra megjelentek az 1970-es években – s ezek Tito marsall 1980-as halálával tovább erősödtek. Mindeközben a Jugoszláviával szomszédos kelet-európai térségbe elérkezett a rendszerváltás ideje, és a balkáni föderáció tagállamainak egy része – például Szlovénia és Horvátország – is úgy érezte, eljött az idő, hogy az európai integráció útjára lépjenek.

A nemzetiségek közti első konfliktus a koszovói albánok és szerbek között robbant ki, majd itt történt meg Szlobodan Milosevics 1987-es, sorsdöntőnek bizonyuló kiállása a helyi szerbekért, valamint a két évvel későbbi, addigra politikai vezetőként megtartott beszéde a szerb nemzeti egységről (Laszák, 2015). 1991-re Szerbia élén Slobodan Milosevics állt, Horvátországot Franjo Tudjman vezette, Bosznia-Hercegovina elnöke pedig Alija Izetbegovics lett.

Mindhárom ország stratégiája a nacionalizmusra épült, amely egymást is erősítette. A média centralizálása komoly segítségére volt ebben a szerb vezetésnek (Stiglmayer, 1994). Az újságokban, televízióban, rádióban rendszeresen jelentek meg fájdalmas történelmi emlékek, például a szerb televízió egy időben rendszeresen mutatott be képeket az egykori jasenovaci koncentrációs táborról (Pakula, 1991).

A HÁBORÚ BOSZNIAI SZAKASZA

Bosznia-Hercegovina 1991-es, háborút megelőző népszámlálása szerint az ország minden – háború után kijelölt – részén *a lakosság etnikai összetétele rendkívül vegyes képet mutatott*. A mai Boszniai Szerb Köztársaság lakosságának több mint fele szerb volt, de a bosnyákok aránya közel 30% körül volt, ráadásul voltak olyan települések is, mint Foča és Visegrad, ahol a bosnyák lakosság képviseltette magát nagyobb számban.⁸

1. táblázat. *A háborút megelőző, 1991-es census*

Table 1. *Census 1991, Before the Beginning of the Yugoslav Wars*

1991		
Bosznia-Hercegovina	A mai Bosznia-Hercegovinai Föderáció területe	A mai Boszniai Szerb Köztársaság területe
43,7% bosnyák	52% bosnyák	55,5% szerb
31,3% szerb	22% horvát	28% bosnyák
17,3% horvát	17,5% szerb	9% horvát
8% egyéb (pl. jugoszláv)	8,5% egyéb	7,5% egyéb

Forrás: Kresimir (2016)

Noha az eltérő nemzetek együttélésének évszázados történelme volt Bosznia területén, a politikai vezetők nacionalista elképzelései összebékíthetetlennek tűntek. Ahogy Juhász József fogalmaz:

„A területi keveredés miatt e nemzetek egyszerre és békés úton sohasem teljesíthették ki nemzetállami politikájukat. Könnyen belátható ui., hogy a szerb-horvát-muzulmán etnikai konglomerátumra csak két alapmegoldás lehetséges: vagy a multietnikus együttélés (ha nem is feltétlenül az összes szerbek, horvátok, muzulmánok együttélése), vagy a háborús szétválás (mert milliós tömegeknek békeidőkben nem szokásuk hazát cserélni, ezért nincsen lakosságcsere sem háború nélkül)” (Juhász, 1996: 4).

A boszniai szerb vezető, Radovan Karadzics és a boszniai horvát vezető, Mate Boban álláspontja szerint bosnyák nép sosem létezett, csak iszlám hitre tért horvátok és szerbek (Laszák, 2015). Elképzelésüknek táptalajul szolgált, hogy a bosnyákok csak az 1961-es népszámlálás alkalmával élhettek először azzal a lehetőséggel, hogy a „muzulmán etnikum”-hoz tartozónak vallják magukat (Juhász, 1999). Mindezek mellett a történelmi sérelmekre építve, a szerb politikai vezetés megalkotott egy olyan valóságot, amelyben ismételtlen magyarázta a fájdalmas múltat, értelmezte a jelent és festett egy mindezekkel legitimált kívánatos jövőképet (Kovács, 2015). 1991-ben Milosevics és Tudjman ráadásul egy nem hivatalos találkozó keretében fel is

⁸ Neslužbeni podaci o strukturi stanovništva predratne BiH (1991). Forrás: <http://josip.purger.com/other/bih/index.htm> (2018. augusztus 25.)

osztotta maguk között Bosznia-Hercegovinát. Ebben a politikai környezetben Izetbegovics lehetetlent kívánt a muzulmán dominanciájú, független Bosznia létrehozásának tervével. Mire 1992. március 5-én Bosznia-Hercegovina kikiáltotta a függetlenséget, az ország gyakorlatilag már három részre szakadt. Április 5-én Szarajevó lakói felemelték a szavukat az addigra ország-szerte előforduló etnikai alapú atrocitások ellen, és kivonultak az utcára. A boszniai szerbek és a Jugoszláv Néphadsereg a demonstráló tömegbe lőtt, majd május elején a szerb ostromgyűrű körbezárta Szarajevót, és közel négy évre blokád alá vonta a várost. Elzárták a vizet, a villanyt és a gázt, a környező hegyekről pedig a főbb stratégiai pontokat és kórházakat kezdték bombázni, miközben mesterlövészek több száz pontról vadásztak a városlakókra. Boszniában kitört a háború. A bosnyák lakosságnak fehér lepedőkkel kellett jelölnie házait, hogy megkönnyítsék a Ratko Mladić vezette szerb katonák és Jugoszláv Néphadsereg, valamint az őket támogató paramilitáris alakulatok – például a Seselj vezette csetnikiek és Arkan Tigrisei – számára a foglyok begyűjtését az egykori gyárak helyén felállított koncentrációs és munkatáborokba. A következő évek tudósításai a Keraterm,⁹ a Trnopolje (John, 2017) és az Omarska (Magrabi, 2017) táborból is közöltek megdöbbentő fotókat. A fogvatartottakat éhezették, kínozták, dolgoztatták és gyakran ki is végezték. Az etnikai tisztogatással egy időben a vallási szimbólumok elpusztítása is zajlott, amelynek során a szerbek körülbelül ezer mecsetet és számos temetőt, emlékhelyet pusztítottak el. A több mint három évig tartó fizikai és mentális hadviselésnek egy népirtás vetett véget. 1995 júliusában az ENSZ által biztonságos övezetként jelölt, a szerb határhoz közeli Srebrenica városában több mint 8000 muzulmán fiút és férfit mészároltak le Mladics emberei pár nap alatt. Válaszul a NATO bombázásba kezdett, amivel véget vetett a délszláv háború boszniai szakaszának (Laszák, 2015).

Noha a nemzetközi közösség és a szakirodalom hol polgárháborúnak, hol etnikai tisztogatásnak nevezi a boszniai eseményeket, a konfliktus jellegének kategorikus megállapítása szinte egyedül a srebrenicai népirtás kapcsán egyértelmű – ahogy azt a 2017-ben elítélt egykori boszniai szerb katonai vezető, Ratko Mladić elleni életfogytiglani ítélet is mutatja (ICTY, 2017). A második világháborút követően az ENSZ által 1948-ban elfogadott, majd 1951-ben hatályba lépett A népirtás büntetének megelőzéséről és megbüntetéséről szóló egyezmény 2. cikke szorosan érinti a népirtást követ el,

„(a)ki valamely nemzeti, etnikai, faji vagy vallási csoport teljes vagy részleges kiirtása céljából a) a csoport tagjait megöli; b) a csoport tagjainak, a csoporthoz tartozása miatt súlyos testi vagy lelki sérelmet okoz; c) a csoportot olyan életfeltételek közé kényszeríti, amelyek azt vagy annak egyes tagjait pusztulással fenyegetik; d) olyan intézkedést tesz, amelynek célja a csoporton belül a születések meggátolása; e) a csoporthoz tartozó gyermekeket más csoportba elhurcolja” (Genocídium-egyezmény, 1948/1951).

A volt Jugoszlávia területén történő események nyomán az ENSZ Biztonsági Tanácsának szakértői bizottsága 1994-ben az etnikai tisztogatást az alábbiak szerint határozta meg:

⁹ Forrás: <https://srebrenicamassacre1995.wordpress.com/tag/keraterm-camp/> (2017. november 4.).

„egy etnikai vagy vallási csoport által egy másik etnikai vagy vallási csoport civil lakosságának erőszakos és céltudatos kiűzése egy területről. Az etnikai tisztogatás célja egy adott régió etnikai összetételének a megváltoztatása. Ezt nagy mértékben a félrevezető nacionalizmus és a történelmi sérelmek nevében követik el a bosszú erőteljes befolyása alatt. A cél a másik csoport kiszorítása és a megtisztított terület elfoglalása” (UNSC, 1994: 33).¹⁰

Ahogy arra több szakértő is rávilágított, a definíciók már önmagukban számos kérdést felvetnek (Biedermann, 2011; Weitz, 2003), nem beszélve gyakorlati alkalmazásukról. A különböző megnevezések és jogi viták mellett fontos még megjegyezni, hogy a bosnyák lakosság sokszor az „agresszió Bosznia ellen” megfogalmazást preferálja,¹¹ a következőkben azonban látszani fog, hogy jogilag bárhog is definiáljuk az eseményeket, a területek, amelyekért a konfliktus folyt, etnikailag jóval homogénebbé váltak.

A HÁBORÚ MÉRLEGE

Az 1995-ös daytoni békeszerződés végül három részre osztotta az országot: a Bosznia-Hercegovinai Föderációra, a Boszniai Szerb Köztársaságra és Brcko Körzetre.¹² A sarajevói Research and Documentation Center in Sarajevo szakmai támogatásával 2007-ben kiadott, majd 2012-ben frissített *The Bosnian Book of Dead* [Boszniai halottak könyve] adatai szerint legkevesebb 101 040 ember veszítette életét vagy tűnt el a délszláv háború boszniai szakaszában. Az áldozatok 61,4%-a bosnyák, 24,7%-a szerb, 8,3%-a horvát, 1% „egyéb nemzetiségű” volt, és közel 40%-uk civil (Ball, Tabeau, & Verwimp, 2007). A konfliktus során az elfogadott statisztikák szerint 20–50 ezer¹³ nőt erőszakoltak meg a harcok során – főként a mai Boszniai Szerb Köztársaság területén. A daytoni felosztás sokkal inkább a szerbeknek kedvezett, mintsem a bosnyákoknak. Noha a Boszniai Szerb Köztársaság jogilag ma nem Szerbiához, hanem Bosznia-Hercegovinához tartozik, de önálló entitásként, szerb vezetéssel működik. A háború alapjaiban rendezte át az ország etnikai viszonyait. A Bosznia-Hercegovinai Föderáció területén 2013-ban a lakosság 70,4%-a volt bosnyák, 22,4% horvát és 2,5% szerb, míg a Boszniai Szerb Köztársaság területén 81,5% szerb, 14% bosnyák és 2,5% horvát.¹⁴ A számok alapján ezért nagyon úgy tűnik, hogy a konfliktus eszközei hatásosnak bizonyultak, és a Boszniai Szerb Köztársaság egy etnikailag szinte homogén területté vált.

10 Forrás: <https://undocs.org/S/1994/674> (2018. október 1.)

11 Boszniai tartózkodásom alatt felhívták a figyelmem rá, hogy nem szeretik a háború megnevezést használni, hiszen ebben az esetben egy jóval erősebb hadsereg egy katonailag gyakorlatilag teljesen védtelen nemzetet támadott meg.

12 Lásd The General Framework Agreement for Peace in Bosnia and Herzegovina (1995). Forrás: <https://www.osce.org/bih/126173?download=true> (2018. szeptember 10.)

13 A 20 ezer az Európai Unió, az 50 ezer a Boszniai Belügyminisztérium becslése (Toe, 2016).

14 1996-ban az UNHCR is végzett egy népszámlálást, de azt Bosznia nem fogadta el. Az 1991-es census után a következő hivatalos felmérést 2013-ban végezték.

2. táblázat. *A háborút követő első, 2013-as census*

Table 2. *The First Census after the Yugoslav Wars, 2013*

2013		
Bosznia-Hercegovina	Bosznia-Hercegovinai Föderáció	Boszniai Szerb Köztársaság területe
50,1% bosnyák	70,4% bosnyák	81,5% szerb
30,8% szerb	22,4% horvát	14% bosnyák
15,4% horvát	2,5% szerb	2,5% horvát
3,7% egyéb	4,7% egyéb	2% egyéb

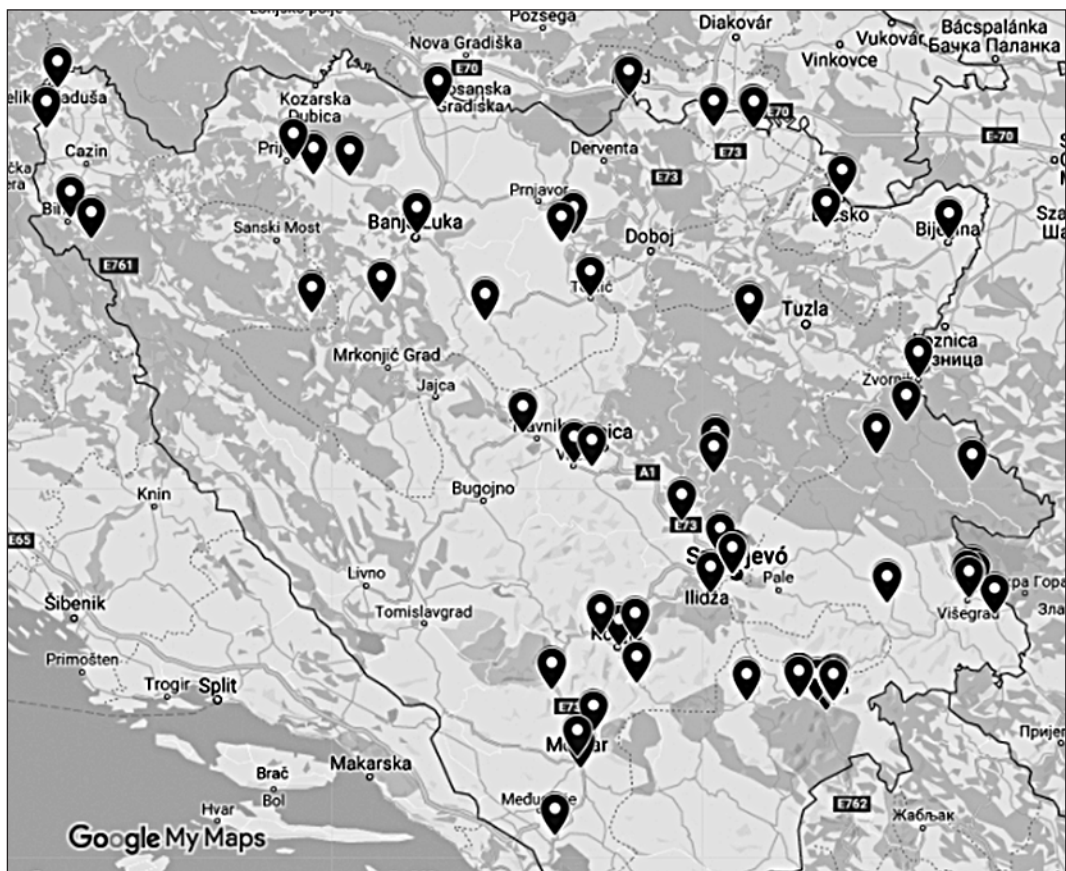
Forrás: Census of Population, Households and Dwellings in Bosnia and Herzegovina, 2013 Final Results (2016: 54)

NEMI ERŐSZAK A DÉLSZLÁV HÁBORÚBAN

„Bosznia-Hercegovinában a nőket a megszegyenyítés és demoralizálás céljából erőszakolták meg, részeként a programnak, hogy terrorizálják a lakosságot, elűzzék a nem kívánatos »többi« etnikumot, és erősítsék a hadsereg morálját... Széles körű, módszeres (sőt, stratégiai) hadjárat volt, melyet a hatóságok bátorítottak” (Gutman & Rieff, 2002: 381–382). A terheiségek számából kalkulált első becslések 12 ezer körülire tették a nemi erőszak áldozatainak számát (Burg & Shoup, 1999), míg a ma elfogadott 20–50 ezer közötti becslés valamivel későbbi adat. Habár jellemzően a szerbek kezében lévő Jugoszláv Néphadsereg, a Ratko Mladić vezette boszniai szerb hadsereg, valamint a különböző, nem hivatalos szerb fegyveres egységek tagjai követték el a nemi erőszakot bosnyák nők ellen, az elkövetői és az áldozati oldalon is megtaláljuk a szerbeket, a horvátokat és a bosnyákokat is, valamint nőket és a férfiakat egyaránt. Milosevics és nacionalista követői a boszniai–szerb határ boszniai oldalán fekvő területet, az akkor még vegyes nemzetiségű településeket egy intenzív etnikai tisztogatás után Nagy-Szerbiához kívánták csatolni. Nem meglepő ezért, hogy a legtöbb nemi erőszakot is ezen a területen követték el. Az OSCE Mission to Bosnia által regisztrált, nemzeti bíróságok által folytatott eljárások, valamint az ICTY peranyagai¹⁵ alapján az alábbi térkép azokat az eseteket mutatja, amelyekben bizonyítást nyert a nemi erőszak. A térkép szerint a 86 esetből a legtöbb elkövetés Foča (25) és Visegrad (8) környékén, valamint Szarajevó (6) szerbek által elfoglalt részén történt. Az elkövető 10 esetben a horvát hadsereg tagja, 11 esetben a boszniai hadsereg tagja, és 65 esetben valamelyik szerb irányítás alatt lévő csapat tagja.¹⁶

15 UN ICTY Cases. Forrás: <http://www.icty.org/en/action/cases/4> (2018. augusztus 3.)

16 A térkép egy online felület, amelyen az egyes lokációkon jelölt esetek rövid kivonatot tartalmaznak az eseményekről, az elkövetőről és az ítéletről, forrásmegjelöléssel.

3. ábra. A nemzeti bíróságok és az ICTY eseteit bemutató térkép
Figure 3. Map Showing the Cases of National Courts and UN ICTY

Forrás: A szerző szerkesztése a nemzeti bíróságok¹⁷ és az ICTY esetei¹⁸ alapján (2018)

Inger Skjelsbaek több forrásból a Brcko, Doboj, Foča, Gorazde, Kalinovik, Visegrad, Keraterm, Luka, Manjaca, Omarska és Tronopolje táborokat említi nemerőszak-táborként (Skjelsbaek, 2001). A vallomások és a peranyagok alapján azonban ezeket a helyeket érdemesebb „központoknak” hívni. Tudjuk, hogy összesen ennél jóval magasabb a számuk, egy-egy településen gyakran több, egymástól akár kilométerekre lévő épület is működött olyan bázisként, ahol tartottak és rendszeresen megerőszakoltak bosnyák nőket. A helyi és nemzetközi szervezetek által felvett interjúkban és az általuk közölt elemzésekben szintén gyakran tesznek említést főként a két, szerb határhoz közeli településről. Visegrad a Vilina Vlas Hotelből „erőszak-táborra” (*rape camp*) átalakítása kapcsán lett hírhedt. A várostól pár kilométerre fekvő,

17 Forrás: <http://www.warcrimesmap.ba/> (2017. december 15.)

18 Forrás: <http://www.icty.org/en/action/cases/4> (2018. augusztus 3.)

többemeletes termálhotelbe hurcolták el a környékbeli lányokat és nőket, ahol aztán hetekig vagy hónapokig fogva tartották őket, és megerőszakolták naponta többször és többen. Az itteni eseményekről film (Zbanic, 2013) és több dokumentumfilm¹⁹ is készült. A szerb katonák bevett módszere volt, hogy fegyverek után kutatva betörték a helyi bosnyákok házába, és vagy elhurcolták egy hasonló „erőszak táborba”, esetleg privát apartmanba a nőket, vagy saját otthonukban, gyakran hozzátartozóik szeme láttára erőszakolták meg őket. Fočán szintén számos, közösségi célokat szolgáló létesítményt – például iskolát és sportközpontot – alakítottak fogolytáborrá, hogy onnan az ott fogva tartott lakosok közül a nőket időről időre átvigyék egy másik terembe, melléképületbe vagy lakásba. Ezekben a helyeken jellemzően hetekig, hónapokig voltak fogságban, mielőtt hazaengedték őket; valamelyik nemzetközi szervezet segítségével el tudtak menekülni a területről és az országból; vagy megölték őket.

A NEMI ERŐSZAK JELLEMZŐ KÖRÜLMÉNYEI

A délszláv háború boszniai szakaszáról és az alatta zajló tömeges és szisztematikus nemi erőszakról a Pierre Clastres által is használt *etnocídium* kifejezés ad igen pontos jellemzést. Clastres úgy fogalmaz, „a genocídium a népek testét gyilkolja le, az etnocídium a lelküket” (Clastres, 2015: 31–46). A Bosznia bekebelezéséről álmódó nacionalista szerb és horvát vezetők mindent megtettek annak érdekében, hogy egy etnikailag homogén térséget vonjanak az uralmuk alá. A katonák a tőlük eltérő kultúrájú muzulmán bosnyákokat elűzték otthonaikból, egy részüket megsemmisítették, és mindemellett szellemi tőkájukat a szó szoros és átvitt értelmében is szisztematikusán romba döntötték. A civil férfiakra nagyobb eséllyel várt halál a patrilineáris leszármazási rendszer miatt, miközben a nőket, részben szintén emiatt, a vérvonalfrissítés céljával erőszakolták meg, hogy kihordják „szerb gyerekeiket”. Az iskolákban, sportlétesítményekben, gyárakban felállított táborokban a férfiakat különválasztották a nőktől és gyerekektől. A külön termekből aztán időről időre elvittek néhány nőt egy közeli apartmanba, hotelbe vagy csak a melléképületbe, hogy szexuális erőszakot kövessenek el rajtuk. Az *I Begged Them to Kill Me* című interjúkötet 42 bosnyák, 1 horvát, 1 csehszlovák származású, bosnyák férfival házasságban élő, és 1, magát jugoszlávnak valló nő vallomását tartalmazza. Egy részük Hágában tanúként szerepel az interjú idején, ezért anonim módon meséli el az eseményeket, de mindannyian azért emlékeznek vissza és osztják meg a történetüket, hogy azzal hozzájáruljanak a hasonló esetek megismeréséhez és felszámolásához. A túlélők közül kizárólag a csehszlovák interjúalany számol be arról, hogy nem vált nemi erőszak áldozatává, az egyik bosnyák túlélő pedig többes szám harmadik személyben fogalmazza meg az eseményeket. Mindenki más azonban elmeséli megerőszakolásának körülményeit. Az elkövetők három kivétellel – ahol a Horvát Védelmi Erők tagja az elkövető – a JNA, a boszniai szerb hadsereg vagy egyéb szerb fegyveres egység tagjai. A túlélők több alkalommal említést tesznek arról, hogy felismerték egykori osztálytársukat, szomszédjukat stb. az elkövetőben, de megemlítik a tettesek szerbiai szerb akcentusát vagy montenegrói származását is. Az egyik interjúalanyt többször magukkal vitték a katonák a város-

¹⁹ Például Gerardis Dimitris (2007). *Vilina Vlas: the Fairy's Hair* [Vilina Vlas: egy tündér haja].

ban lévő kocsmába, hogy „szórakoztassa őket”, például nyilvános vetkőzéssel. Egy másik túlélőt egy szerb katona pénzért „szabadított fel”, és vitte haza otthonába, ahonnan a nő csak évekkel később, második gyerekük megszületése után tudott elszökni. A számos hírhedt elkövető (például Dragoljub Kunarac, Gojko Jankovic, Pero Elez) mellett a túlélők Vice Vukojevics horvát parlamenti képviselőről, Michael Rose brit tábornokról és Lewis McKenzie kanadai tábornokról – utóbbiak mindketten a Boszniába küldött ENSZ-békefenntartók parancsnokai voltak – is vallanak. Ezekben az esetekben az elkövetők nem pusztán fizikai erejükkel, hanem hatalmukkal visszaélve – ügyelve a kényszerrel nélkülözhető látszatra – erőszakolták meg a szerb katonák által prostitúcióra kényszerített nőket. Ezeket az eseteket azonban sokkal inkább a helyzet nyújtotta lehetőségek kihasználásaként könyvelhetjük el, a politikai célok eszközeként nem. A vallomástevőket jellemzően hosszabb-rövidebb ideig fogva tartották, és többen, többször követtek el erőszakot rajtuk – egyikük úgy nyilatkozik, „legalább százszor” (Ajanović, 2000: 112). A beszámolók alapján elsősorban a 20–40 éves nők váltak célponttá (az interjúalanyok is ilyen korúak),²⁰ de előfordult, hogy az egészen fiatal lányok és idős asszonyok is áldozattá váltak. Az egyik vallomástevő elmeséli, hogy a tizennégy éves lányát is megerőszakolták az alatt az idő alatt, amíg őt más katonák vitték el. Egy másik túlélő pedig arról tesz említést, hogy „nagyamama korú” nőknél és mentálisan sérült lányokon is követtek el szexuális erőszakot (Ajanović, 2000: 363–367, 375). Az elbeszélések alapján a katonák jellemzően ittasak voltak, és előfordult, hogy az áldozatot is alkoholfogyasztásra kényszerítették.

NEMI ERŐSZAK A POLITIKAI CÉLOK SZOLGÁLATÁBAN

Az interjúalanyok sok esetben idézik a nemi erőszak közben elhangzott szidalmakat muzulmán, török származásukra vonatkozóan (például a pejoratív *Balija* és *Balinkura* jelzőkkel illeték őket), illetve arra, hogy Alija Izetbegovics nem tudja megvédeni őket (Ajanović, 2000: 169–172). Az elkövetők több esetben arra kényszerítették áldozataikat, hogy muzulmánként imádkozzanak az erőszak közben – ezzel rombolva le annak szentségét, és ezzel megfosztva őt attól. Mindezekkel párhuzamosan megjelennek a Szerbiát, Milosevicset és az ortodox vallást dicsőítő kijelentések, versek és dalok. Az elbeszélések alapján a nemi erőszak után gyakran elhangzanak hasonló kijelentések, mint „most már szerb vagy”, „szerbbé tettelek”, „igaz szerb gyereket fogsz szülni”, és arról is, hogy ők maguk vagy ismerősük teherbe esett, és meg is szülte az erőszakból fogant gyereket (Ajanović, 2000: 133–136, 137–142, 293–296, 227–232). Az „Isten igazsága” kódnévvel jelölt vallomás interjúalánya így emlékszik vissza:

„Egy szerbiai csetnik kivitt a motel melletti épületbe, és megparancsolta, hogy vegyem le a ruháimat. Volt ott egy régi bárányszőr a földön. Megkérdezte, tudok-e úgy imádkozni, ahogy a muszlimok. Azt mondta, imádkozzak előtte teljesen meztelenül, de amikor azt válaszoltam, nem tudom, hogy kell az iszlám szabályok szerint imádkozni, és hogy ő vallásos-e, és tudja-e, hogy Isten meg fogja őt ezért büntetni, üvöltöni

20 Pontos életkorról általában nem számolnak be, de a családi körülményeikből lehet következtetni rá.

kezdet: »Szlobodan Milosevics az én Istenem, ahogy a tied is, te büdös Balinkura.« Aztán elővette a kését és megparancsolta, hogy imádkozzak, ahogy a muszlimok, különben lemészárol... Miközben imádkoztam, levette a ruháit, és meztelenre vetkőzött. Amikor leborultam a földre, hátulról megtámadott és brutálisan megerőszakolt. Aztán éreztem, hogy a szerb megvágja a hátamat. Először a nyakamtól végig a gerincemen, majd az egyik vállamtól a másikig. Mindenemet vér borította, rángatóztam és szenvedtem a megszállott alatt, miközben azt üvöltötte: »Most már szerb nő vagy, kereszténnyé váltál!«» (Ajanović, 2000: 137–142).

NEMI ERŐSZAK HERCEGOVINÁBAN

1992-ben Horvátország kikiáltja a Herceg-Boszniai Horvát Köztársaságot, amellyel uralma alá kívánta vonni a Hercegovinának nevezett területet. Pár hónappal később megkezdődtek az összecsapások a bosnyákok és horvátok között, és kitört a háború. Mindkét fél hasonló eszközökkel próbálta az érdekeit érvényesíteni, koncentrációs táborokat hozott létre, és etnikai tisztogatásba kezdett. A fenti térkép adataiból látszik, hogy a térségben elkövetett nemi erőszak főként a bosnyák és horvát fegyveresekhez köthető. A rendelkezésre álló kevés forrásból szintén úgy tűnik, hogy a nacionalista eszméken nevelkedett, a muzulmán bosnyák kultúra elpusztítását célzó horvát katonák ugyanúgy a vérvonalfrissítés céljával erőszakolták meg a nőket, ahogy azt a fent tárgyalt interjúkötetben szereplő idézet is jól példázza: „*Igazi horvát nővé teszünk titeket, a gyerekeiteket pedig jó horvattá. Jó „fajúvá” változtok, és Jézus keresztjét fogjátok csókolni*” (Ajanović, 2000: 257).

NEMI ERŐSZAK HORVÁTORSZÁGBAN

1990-ben a Horvátország területén élő szerbek már hangot adtak sérelmeiknek – például arra vonatkozóan, hogy az új alkotmányban már csak nemzeti kisebbségként szerepelnek államalkotó kisebbség helyett –, valamint anyaországukhoz való csatlakozási kívánalmuknak. Az ellenük irányuló atrocitások miatt az ott élők joggal féltek egy ismételt etnikai tisztogatástól a független Horvátország létrejöttével, ezért szeptemberben Szerbia segítségével megalakították a Krajina-i Szerb Autonóm Kerületet. Ezt követően felerősödtek az összetűzések, és megkezdődött a horvát hatóságok kiűzése. 1991. június 25-én Szlovénia és Horvátország kikiáltja függetlenségét. Szlovéniában a háború tíz nap alatt lezajlik, Horvátországban azonban komoly harcok kezdődnek. Ekkorra ugyan Tudjman már megalakította a Nemzeti Gárdát, de a szerbek kezében ott volt a Jugoszláv Néphadsereg, akiket a Vojislav Seselj irányította csetnikek és Arkan Tigrisei is segítettek, így komoly túlerőben voltak a horvátokkal szemben (Laszák, 2015). Az 1991 nyarától hat hónapig tartó háború után 1995-ig hivatalosan tűzszünet volt érvényben Horvátország és Szerbia között. Az egyezményt azonban mindkét fél többször megsértette, és a következő években is tartott az etnikai tisztogatás és a nemi erőszak. A szexuális erőszak áldozatainak számát nehéz megbecsülni, az azonban a horvát túlélők vallomásaiból is látszik, hogy a szerb katonák által elkövetett erőszak mintázatai egészen hasonlóak voltak. A *Sunny* című dokumentumfilmben 16 túlélő (14 nő és 2 férfi) vall a főként Vukovar környéki eseményekről. Házaikat fehér lepedővel

kellett megjelölniük, ahonnan a szerbek központjába és koncentrációs táborokba vitték őket. Az áldozatokat jellemzően többen és többször erőszakolták meg – gyakran olyanok, akikkel egy városban éltek –, miközben elhangzottak a boszniai esetekből ismert nacionalista elképzelések: „Az összes horvát nőt meg kell erőszakolni, hogy szerb gyereket szülessen” (Zaklada Suncica/Sunny (2014)).²¹

KÖVETKEZTETÉSEK

A Bosznia-Hercegovina területén a bosnyák lakosok ellen elkövetett nemi erőszak túlélőinek vallomásaiból az látszik, hogy az elkövetők ugyanazzal a céllal, a statisztikák szerint pedig nagyjából ugyanakkora arányban öltek, mint erőszakoltak (körülbelül 60 ezer bosnyák halott és 20–50 ezer nemi erőszak). Az elbeszélésekben az elkövetők szájából visszacsend a politikai vezetők által konstruált valóság, amely szerint a Bosznia-Hercegovina területének szerb fennhatóság alá kell kerülnie, az ott élő lakosoknak pedig 1. így vagy úgy el kell tűnniük a területről, 2. az ottmaradóknak „szerbbé” kell válniuk. Az elkövetőtől elhangzott motivációikon túl a nemi erőszak elkövetésének körülményei is egy irányba mutatnak. A bosnyák lakosság koncentrációs és munkatáborokba, nemierőszak-táborokba való elhurcolása, kivégzése, hosszú fogva tartása és ismételt megerőszakolása, a teherbe ejtés többféle módon, de ugyanazt a célt, az etnikai tisztogatást szolgálta. Ha túléltek a kínzásokat és a megaláztatásokat, gyakran egyetlen megoldás, a menekülés maradt. A bosnyák túlélők egyik jellemző története, hogy a hosszabb-rövidebb ideig tartó fogva tartás után végül fogolycsere útján egy nemzetközi szervezet segítségével külföldre tudtak menekülni – ezzel szintén a háború végcéljának „kedvezve”.

A vallomások alapján a szerb–horvát konfliktus és a horvát–bosnyák konfliktus során a nacionalista eszmék által fűtött elkövetők hasonló céllal hasonló eszközöket használtak, ismerős szavak kíséretében. Noha feltételezhetjük, hogy a bosnyák elkövetők száma is jóval magasabb az adatbázisokban szereplőknél, az általuk megerőszakolt horvát és szerb lakosság beszámolóit nehezen hozzáférhetőek. A peranyagok alapján úgy tűnik, a bosnyák fegyveresek gyakrabban követték el a szexuális erőszak azon formáját, amely során nem történik nemi erőszak (definíció szerint). Volt, hogy arra kényszerítették áldozataikat, hogy egymással lépjenek szexuális kapcsolatba, de a meztelenre vetkőztetés és megalázás rítusa is előfordult.²²

ÖSSZEGRÖZÉS

A fenti rövid elemzésből látható, hogy a délszláv háborút megelőző évek politikai narratívája átítatta a vegyes vallású és etnikai származású társadalom szövetét gyűlölettel. A szakirodalom tanúsága szerint az 1990-es évek délszláv konfliktusa során a szerb és horvát politikai narratíva

²¹ A pontos helymegjelölés forrása: <https://www.youtube.com/watch?v=vMOddqLyl3M&t=712s> (2018. szeptember 28.)

²² Lásd BiH War Crimes Case Map. *Kurtović, Zijad Case*.

etnikai tisztogatásra buzdított, amelyet a fegyveresek az adatok szerint nemcsak teljesítettek, de eredményesen teljesítettek. Szintén tudjuk, hogy a konfliktus alatt nemi erőszak zajlott. Azt azonban, hogy a két országban három különböző nemzet fegyveresei által elkövetett nemi erőszak nem „párhuzamosan” zajlott a konfliktussal, hanem a szerb és horvát katonák kezében eszközként funkcionált, és egyetlen, világos politikai cél felé mutatott, azt a tanúvallomásokból tudjuk. A szerbek területi hódításra és a terület etnikai megtisztítására törekedtek, emiatt pedig elkövetési módjuk nem igazán változik az áldozat származásától függően. Fegyvereseik eltérő intenzitással (ahogy a konfliktus is eltérő intenzitással zajlott), de hasonló módon és motivációkkal követték el nemi erőszakot a bosnyák és a horvát lakosságon is. A horvát fegyveresek között pedig szintén előfordult, hogy a területfoglalás és az etnikai tisztogatás eszközeként a nemi erőszakot alkalmazták, és az elkövetés közben szintén elhangzott a „jó fajúvá tétel” (a származás, nemzetiség megváltoztatásának) motivációja. A hosszú fogva tartás és nemi erőszak többszöri, ismételt elkövetése szintén ezt szolgálta. Az elemzésből tehát az látható, hogy a nemi erőszak nemcsak, hogy szerepelt a háborús fegyverek eszköztárában, de kiemelt szerepet töltött be, főként a háború boszniai szakaszában, amelyben a bosnyákok elűzése, kultúrájuk megsemmisítése volt a cél.

Mindezzel semmiképpen sem azt szerettem volna bizonyítani, hogy a nemi erőszak kizárólag háborús fegyver lenne. Még csak azt sem, hogy a délszláv háborúban minden egyes nemi erőszakot minden egyes katona az etnikai tisztogatás eszközeként és kizárólag amiatt követett el. Azt azonban egyértelműen jelzi, hogy a volt Jugoszlávia területén a nacionalista politikai narratíva által konstruált valóság mentén kialakult konfliktus jellege olyan keretet adott a háborúnak, amely legitímálta az etnikai tisztogatást, amelyben pedig a vezetők által – a leginkább megengedő álláspontok szerint is – elnézett nemi erőszak „tökéletes” fegyvernek bizonyult. A konfliktus jellege és a konfliktus végkimenetele közötti relációból levonható következtetést a gyakorlatilag minden egyes túlélői vallomásban felidézett elkövetői motivációk támasztják alá. *A délszláv háborúban tehát egyértelmű, hogy a nemi erőszak politikai célokat is szolgált*, míg más konfliktusokban más jellemzők lehetnek dominánsabbak. Emiatt azt javasolom, fogadjuk el azt az álláspontot, amit *Elisabeth Jean Wood* is képvisel, és amely azt tanácsolja, hogy a háborús nemi erőszak megfékezéséhez, a megelőzési módokhoz a lehető legalaposabban vizsgáljuk meg annak különböző megjelenési formáit, hiszen a mai napig számos kérdésre nem tudjuk a választ, és éppen emiatt félrevezető lehet egy általános elmélet elfogadása.

FELHASZNÁLT IRODALOM REFERENCES

1. Ajanović, I. (2000). *I Begged Them to Kill Me. Crime Against the Women of Bosnia-Herzegovina*. Centre for Investigation and Documentation.
2. Amnesty International (2012). *When Everyone is Silent*. 2012. október 31. Forrás: <https://www.amnesty.org/en/documents/EUR63/012/2012/en/>. Letöltés dátuma: 2017. szeptember 10.
3. Ball, P., Tabeau, E. & Verwimp, P. (2007). *The Bosnian Book of Dead: Assessment of the Database*. Brighton: Households in Conflict Network.

4. Bernard, C. (1994). Rape as Terror. The Case of Bosnia. *Terrorism and Political Violence*, 6(1): 29–43.
5. Biedermann Zs. (2011). A genocídium fogalmának értelmezése. *Jogelméleti Szemle*, 4. online kiadás. Forrás: <http://jesz.ajk.elte.hu/biedermann48.html>. Letöltés dátuma: 2016. január 15.
6. Bloomfield, D. (2003). *Reconciliation: An Introduction*. In: Bloomfield, D., Barnes, T. & Huysse, L. (szerk.), *Reconciliation after Violent Conflict. A Handbook* (10–18. o.). Stockholm: IDEA.
7. De Brouwer, A.-M. & Ka Hon Chu, S. (2009). *The Man Who Killed Me. Rwandan Survivors of Sexual Violence*. Vancouver: Douglas & McIntyre.
8. Brownmiller, S. (1975). *Against Our Will: Men, Women and Rape*. New York: Fawcett Columbine.
9. Burg, S. L. & Shoup, P. S. (1999). *The War in Bosnia-Herzegovina: Ethnic Conflict and International Intervention*. M. E. Sharpe.
10. Census of Population, Households and Dwellings in Bosnia and Herzegovina, 2013 Final Results (2016). Sarajevo. Forrás: <http://www.popis2013.ba/popis2013/doc/Popis2013prvoIzdanje.pdf>. Letöltés dátuma: 2017. október 9.
11. Clifford, C. (2008). *Rape as a Weapon of War and its Long-term Effects on Victims and Society*. Budapest: 7th Global Conference on Violence and the Contexts of Hostility, Forrás: <http://www.inter-disciplinary.net/ptb/hhv/vcce/vch7/Clifford%20paper.pdf>. Letöltés dátuma: 2016. október 17.
12. Clastres, P. (2015). *Az erőszak archeológiája*. Budapest: Qadmon.
13. Csepeli Gy. (2014). Emberek csoportjai közötti konfliktusok. *Kritika. Társadalomelméleti és kulturális lap* 43: 11–12.
14. Dimitris, G. (2007). *Vilina Vlas: the Fairy's Hair* [Vilina Vlas: egy tündér haja]. Forrás: <http://www.docuart.hu/dokumentum-film/vilina-vlasthe-fairy-s-hair/index.php>. Letöltés dátuma: 2018. október 2.
15. Genocídium-egyezmény (ENSZ)
16. 1948/1951 *UN Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide*. Forrás: OHCHR | Prevention and Punishment of the Crime of Genocide Letöltés dátuma: 2018. augusztus 23.
17. Gerardis, D. (2007). *Vilina Vlas: The Fairy's Hair*.
18. Gutman, R. & Rieff, D. (2002). *Háborús bűnök*. Budapest: Zrínyi Kiadó.
19. Hedgpeeth, S. M. & Saidel, R. G. (2010). *Sexual Violence against Jewish Women during the Holocaust*. New England: Brandeis University Press.
20. Henry, N. (2011). *War and Rape: Law, Memory and Justice*. London: Routledge.
21. Human Rights Watch (HRW) (2004). *Genocide, War Crimes and Crimes Against Humanity. Case Law of the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia, IV) Crimes Against Humanity (Article 5)*. Forrás: https://www.hrw.org/reports/2004/ij/icty/5.htm#_ftn5. Letöltés dátuma: 2018. szeptember 26.
22. International Criminal Court (ICC) (1998). *Rome Statute of the International Criminal Court*. Forrás: https://www.icc-cpi.int/nr/rdonlyres/ea9aef7-5752-4f84-be94-0a655eb30e16/0/rome_statute_english.pdf. Letöltés dátuma: 2016. május 25.

23. International Criminal Tribunal for Rwanda (ICTR) (1998). *The Prosecutor Versus Jean-Paul Akayesu, Case No. ICTR-96-4-T, Judgement*. Forrás: <http://www.un.org/en/preventgenocide/rwanda/pdf/AKAYESU%20-%20JUDGEMENT.pdf>. Letöltés dátuma: 2016. május 10.
24. International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY) Press Release (2017). *ICTY Convicts Ratko Mladić for Genocide, War Crimes and Crimes against Humanity*. Icty.org. Forrás: <http://www.icty.org/en/press/icty-convicts-ratko-mladi%C4%87-for-genocide-war-crimes-and-crimes-against-humanity>. Letöltés dátuma: 2017. november 22.
25. *United Nations International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY) Cases*. Icty.org. Forrás: <http://www.icty.org/en/action/cases/4>. Letöltés dátuma: 2018. augusztus 3.
26. Isikozlu, A. S. & Millard, E. (2010). *Towards a Typology of Wartime Rape*. Bonn International Center for Convension. Forrás: https://www.bicc.de/uploads/tx_bicctools/brief43.pdf. Letöltés dátuma: 2017. szeptember 12.
27. John, T. (2017). The Story of This Shocking Image From a Prison Camp in Bosnia Continues 25 Years Later. *Time.com*. Forrás: <http://time.com/5034826/fikret-alic-time-cover-bosnia/>. Letöltés dátuma: 2017. november 22.
28. Juhász J. (1996). *A délszláv háborúk rövid története (1991–1995)*. Védelmi tanulmányok 11. Budapest: Stratégiai és Védelmi Kutatóintézet.
29. Juhász J. (1999). *Volt egyszer egy Jugoszlávia. A délszláv állam története*. Budapest: Aula Kiadó.
30. Kovács J. (2015). *A szavak hatalma. Politikai narratívák*. Budapest: Iránytű Intézet. Forrás: <http://iranytuintezet.hu/elemezsek-kutatasok/elemezsek/26-a-szavak-hatalma---politikai-narrativak/>. Letöltés dátuma: 2018. december 29.
31. Kresimir (2016). *Što je pokazao popis stanovništva u BiH*. Kamenjar.com. 2016. július 4. Forrás: <https://kamenjar.com/sto-je-pokazao-popis-stanovnistva-u-bih/>. Letöltés dátuma: 2018. szeptember 22.
32. Laszák I. (2015). *Polgárháború Jugoszláviában*. Társadalmi Konfliktusok Kutatóközpont. Forrás: http://konfliktuskutato.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=12:polgarhaboru-jugoszlaviaban&catid=2:tarsadalmi-konfliktusok. Letöltés dátuma: 2016. május 20.
33. Leatherman, J. (2011). *Sexual Violence and Armed Conflict*. Cambridge & Malden: Polity Press.
34. Lipták Z. (2010). *Háborús stratégia? Nők elleni erőszak a Kongói Demokratikus Köztársaságban*. Grotius E-könyvtár. Forrás: http://www.grotius.hu/doc/pub/ZUMONX/2010_159_liptak_zita_szakdolgozat.pdf. Letöltés dátuma: 2018. szeptember 13.
35. Magrabi, N. (2017). *Bosnia 1992: The Omarska Camp*. Aljazeera.com. 2017. május 10. Forrás: <https://www.aljazeera.com/programmes/aljazeeraworld/2017/05/bosnia-1992-omarska-camp-170508061724966.html>. Letöltés dátuma: 2017. október 20.
36. *Neslužbeni podaci o strukturi stanovništva predratne BiH* (1991). Forrás: <http://josip.purger.com/other/bih/index.htm>. Letöltés dátuma: 2018. augusztus 25.
37. Nowrojee, B. (1996). *Shattered Lives: Sexual Violence during the Rwandan Genocide and its Aftermath*. (Kutatásjelentés a Human Rights Watch megrendelésére.) Human Rights

- Watch. Forrás: <https://www.hrw.org/reports/1996/Rwanda.htm>. Letöltés dátuma: 2016. május 10.
38. Organization for Security and Co-operation in Europe Mission to Bosnia and Herzegovina. *BiH War Crimes Case Map*. Forrás: <http://www.warcrimesmap.ba/>. Letöltés dátuma: 2017. december 15.
39. Organization for Security and Co-operation in Europe Mission to Bosnia and Herzegovina.
40. *BiH War Crimes Case Map. Kurtović, Zijad Case*. Forrás: <http://www.warcrimesmap.ba/case/kurtovi%C4%87-zijad>. Letöltés dátuma: 2018. október 12.
41. Organization for Security and Co-operation in Europe Mission to Bosnia and Herzegovina (2015). *Combating Impunity for Conflict-Related Sexual Violence in Bosnia and Herzegovina: An analyzes of criminal proceedings before the courts of the Federation of Bosnia and Herzegovina, Republika Srpska and Brčko District BiH between 2004 and 2014*. Forrás: <https://www.osce.org/bih/171906>. Letöltés dátuma: 2017. október 12.
42. Pakula, A. (1991). *The Truth About the Serbo-Croatian Conflict*. Science for Peace. Forrás: <http://scienceforpeace.ca/the-truth-about-the-serbo-croatian-conflict>. Letöltés dátuma: 2018. szeptember 15.
43. PCNICC (2000). *Report of the Preparatory Commission for the International Criminal Court*. Addendum, Part II: Finalized Draft Text of the Elements of Crimes. Forrás: <https://www.auswaertiges-amt.de/blob/229242/7295447c97512a3ca7cfe5970d729239/dl-elementsofcrime-data.pdf>. Letöltés dátuma: 2016. május 10.
44. Pető A. (2015). *A II. világháborús nemi erőszak történetírása Magyarországon*. Mandiner. blog.hu. 2015. március 31. Forrás: http://mandiner.blog.hu/2015/03/31/a_ii_vilaghaborus_nemi_eroszak_tortenetirasa_magyarorszagon. Letöltés dátuma: 2016. október 12.
45. *Remembering Concentration Camps in Bosnia*. Srebrenicamassacre1995.wordpress.com 2008. augusztus 13. Forrás: <https://srebrenicamassacre1995.wordpress.com/tag/keraterm-camp/>. Letöltés dátuma: 2017. november 4.
46. Seifert, R. (1994). *War and Rape: A Preliminary Analyses*. Lincoln: University of Nebraska Press.
47. Siddique, H. (2018). *Nobel Peace Prize 2018 Won by Denis Mukwege and Nadia Murad – as it Happened*. 2018. október 5. Forrás: <https://www.theguardian.com/world/live/2018/oct/05/nobel-peace-prize-2018-live-updates>. Letöltés dátuma: 2018. október 20.
48. Skjelsbaek, I. (2001). Sexual Violence and War: Mapping Out a Complex Relationship. *European Journal*, 7(2): 211–237. <https://doi.org/10.1177/1354066101007002003>
49. Stiglmeier, A. (1994). *Mass Rape: The War Against Women in Bosnia and Herzegovina*. Lincoln: University of Nebraska Press.
50. *The General Framework Agreement for Peace in Bosnia and Herzegovina* (1995). Forrás: <https://www.osce.org/bih/126173?download=true>. Letöltés dátuma: 2018. szeptember 10.
51. Thomas, D. Q. (1995). *The Human Rights Watch Global Report on Women's Human Rights*. New York–Washington–Los Angeles–London–Brussels: Human Rights Watch. Forrás: <https://www.hrw.org/sites/default/files/reports/general958.pdf>. Letöltés dátuma: 2018. augusztus 12.
52. Toe, R. (2016). *Bosnia's Federation to Establish Commission on War Rapes*. Balkaninsight.com. 2018. április 16. Forrás: <http://www.balkaninsight.com/en/article/bosnia-s>

- federation-to-establish-commission-on-war-rapes-04-15-2016. Letöltés dátuma: 2018. október 15.
53. Törő L. (2015). A délszláv háború történelmi okai, eseményei és következményei. *Hadtudományi Szemle*, 8(1): 270–282.
54. United Nations Security Council (UNSC) (1994). Forrás: <https://undocs.org/S/1994/674>. Letöltés dátuma: 2018. október 1.
55. Weitz, E. D. (2003). *A Century of Genocide. Utopias of Race and Nation*. Princeton: Princeton University Press.
56. Wood, E. J. (2008). The Social Processes of Civil War: The Wartime Transformation of Social Networks. *Annual Review of Political Science*, 11: 539–561. <https://doi.org/10.1146/annurev.polisci.8.082103.104832>
57. Wood, E. J. (2009). Armed Groups and Sexual Violence: When Is Wartime Rape Rare? *Politics & Society*, 37(1), 131–161.
58. Wood, E. J. (2014). Conflict-related Sexual Violence and the Policy Implications of Recent Research. Sexual Violence in Armed Conflict. *International Review of the Red Cross*, 96 (894): 457–478.
59. ZakladaSuncica/Sunny (2014). Forrás: <https://www.youtube.com/watch?v=vMOddqLyl3M>. Letöltés dátuma: 2018. szeptember 28.
60. Zbanic, J. (2013). *For those Who Can Tell No Tales*. Forrás: <https://www.imdb.com/title/tt3074796/>. Letöltés dátuma: 2018. szeptember 13.